

עדית זרטל

הערה חסרת סיכוי בעניין רצח העם היהודי

נוכח זיהום השפה הישראלית וזיהום הרוח והמוסר כתוצר ישיר, ערעור על המונח "שואה" – המסמן אצלנו את הג'נוסייד שביצעו הנאצים בעם היהודי במלחמת העולם השנייה – עשוי להיתפס כמעט כמו ניסיון לערער על האירוע ההיסטורי עצמו, לעקירת הלב של הישראליות, או הרס מה שעושה אותנו למה שהננו. אבל אם למלים יש משמעות, ואם מסכימים כי אופן השימוש במלים ובשפה קשור קשר עמוק לאתיקה של חברה, כי אז הדיון במונח "שואה", שהיה למותג, לתאום הסיאמי של השם ישראל, נראה היום הכרחי, אפילו רחוף.

הדיון חשוב, גם אם חסר סיכוי, לא רק משום שהשתרש באופן כליכך בלתי מעורער בשפה העברית ובשפות אירופיות רבות, בעיקר בצרפתית, בעקבות סרטו המצליח של קלוד לנצמן, אלא מפני שהוא תורם מרכזי לבנאליזציה של רצח העם היהודי, לטשטוש משמעותו, ואף לסוג מסוים של הכחשת פרטיו וייחודו.

מקור המלה "שואה" במקרא, שם היא מופיעה שלוש־עשרה פעמים (פעמיים בספר איוב) ופירושה סערה גדולה ואותות הרס וחורבן שהיא מותירה אחריה. מדובר בתופעת טבע. למאמינים, מדובר במעשה האל, בפעולה של כוח עליון, שיש בה ממד של עונש משמים על חטאים ארציים. בספר ישעיהו מופיעה המלה שואה במפורש בחיבור ליום הדין. אפשר כמובן לטעון, ובצדק, כי השפה בה אנחנו משתמשים מתחדשת כל הזמן, וכי מלים ומושגים משנים את משמעותם במהלך ההיסטוריה, מאבדים את מובנם המקורי, הישן, ומקבלים מובן אחר, או נעלמים לגמרי מן הדיבור ומן השיחה שלנו, וכי המונח שואה שוב אינו אומר את מה שציין המקרא, אלא מזוהה עם הפשע שביצעו הנאצים ביהודים. טענה זו היתה יכולה להיות סבירה, אילו תרם המונח שואה משהו, או יותר מכל מונח אחר, לירע ולהבהרה של פרטי האירוע, ואילו ייצג אותם כראוי. ואולם, הוא עושה בדיוק את ההפך. יתר על כן, כפונדמנטליסטים אדוקים בכל עניין אחר, שעצם השתקעות הורינו והורי הורינו באזור הזה התבסס על הקושאן התקף־תמיד שהציונות טענה לקיומו בטקסט המקראי, התעלמות מן המשמעות המקורית, התנ"כית, דווקא של אחד המונחים המרכזיים והמדוברים ביותר בשיח הישראלי, היא פרדוקס.

האבסורד גדול במיוחד בגלל טשטוש האמת ההיסטורית במונח שואה, עד כדי הכחשת ייחודיותו של האירוע אותו הוא מסמן, דווקא בפי מי שצועקים מעל כל הגנות את הדיפּעמיותה המוחלטת של השואה, את היות רצח העם היהודי שונה מהותית מכל מה שאירע לפניו או אחריו, ואת היותו בלתי ניתן להשוואה עם כל דבר/התרחשות/ אירוע אחרים בתולדות האנושות.

כבר כשלעצמה זו טענה א־היסטורית, לא רצינאלית, כעין ציווי דתי שאין עליו עוררין, והוא הופך את השואה לדבר מה שאינו בריהשגה, או ברישיח, הראוי להיחקר ולהידון במערכת מושגית מקובלת, בשפת אנוש, שכלי הכרחי בארגו הכלים שלהן הוא מעשה ההשוואה. ואמנם, השימוש השגור במונח שואה, שימוש לא מודע לעצמו ולמשמעות המקורית של המלה, מאפשר בין השאר בדיוק את זה: הוא מעלים את הספציפיות עצמה של האירוע ההיסטורי, משגיב את השואה, או מצמצם אותה אל מחוץ לתחום של ההיסטורי, והופך את הג'נוסייד שביצעו הנאצים בעם היהודי, מעשה של בני אנוש בבני אנוש אחרים, לנתון, לאירוע "טבעי", אלוהי. את השיח על אודות הג'נוסייד שבוצע ביהודים הוא הופך לתיאולוגיה, ואת מעצבי השיח הזה ומפרשיו הרשמיים לכוהנים במקדש השואה. במקום לקרוא לרצח העם היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה בשמו המדויק ביותר האפשרי, כלומר, רצח העם היהודי, או לרוגמה, במלה עברית קיימת כבר ומרובת שכבות, המסמנת אסונות גדולים, יוצאי דופן, כמו חורבן, ולעסוק באופן המדויק ביותר במהות החדשה וחסרת התקדים של הפשע הנאצי הענק הזה, בחרה ישראל להשתמש דווקא במלת המטרייה שואה, המציינת תופעת טבע, והטובה כמעט לכל עניין ודבר. כך, באמצעות שימוש לשוני מרושל, במקרה הטוב, הפכנו דווקא את האירוע החשוב ביותר בהיסטוריה היהודית לברימהרה והעתקה עם אירועים אחרים, והתרנו את טשטוש משמעותו. במקרה הרע, יש במלה זו אכן ייצוג של העמדה העמוקה, אם גם המוסווית לעתים, של הציונות, בדבר חטאיהם של יהודי הגולה, שנענשו משמים ביום הדין, בשואה, ושבתמורה לאותו קורבן עולה מוחלט ולמירוק עוונותיהם וכפרתם ניתנה לנו מדינת ישראל.

מכל מקום, רצח העם האיריאולוגייתרבותי, השיטתי, הביורוקרטי והתעשייתי שביצעה דיקטטורה טוטליטרית גזענית ורצחנית בבני העם היהודי באירופה, ושבמוכנים אלה הוא אכן שונה מכל רצח עם, שהתרחש לפניו וגם לאחריו עד כה, איבד זה כבר, בין השאר באמצעות השימוש במלה כה לא מדויקת ולא מתאימה כמו "שואה", את ייחודו ואת הזוועה הגלומה בו, והפך להיות חבילה מובנת מאליה, אוטומטית, של לקחים לאומיים-כוחניים עכשוויים.

המעקב אחר התפתחותו של מונח השואה ואחר אופן הקדשתו ומועד קידושו לציין רצח העם היהודי במלחמת העולם השנייה כבר נעשה, והוא חלק מן הספרות המקצועית

של התחום. די לומר כאן כי כבר לפני מלחמת העולם השנייה היתה המלה עצמה שגורה למדי בשיח הציוני, בייחוד בזה של הציונות הקטסטרופיסטית, שטענת חורבנה הצפוי, הממשמש ובא, של הגולה היהודית היתה מרכיב חשוב בנייתוח ההיסטוריה שלה, בתפיסת העולם ובמערך האידיאולוגי הפוליטי שלה. מלה זו ציינה עוד לפני המלחמה אסונות, פוגרומים ורדיפות יהודים מסוגים שונים ובהיקפים שונים. יתר על כן, כל פגיעה ביהודים וכל תופעה של רדיפה, פגיעה או הרג נתפסו כאירועים מקדימים, מבשרים, דטרמיניסטיים במהלך הבלתי נמנע אל האסון הגדול. המונח עצמו, שואה, מופיע לרוב בכתביהם ובדבריהם של מעצבי השיח הציוני, והוא מציין צרות יהודים לסוגיהן, מה שתרם כבר אז לבנאליזציה של המלה ושל האסונות אותם נועדה לציין. יותר מכך, המעבר התודעתי הפסיכולוגי מהתמודדות עם תופעות הרדיפה השונות, שהיו מנת חלקם של יהודים בגולה עד מלחמת העולם, ומן הניסיון להבין אותן, למלל אותן, לתת להן ייצוג, אל תקופת מלחמת העולם השנייה ואל הקטסטרופה היהודית-אנושית החדשה בתכלית שחוללו הנאצים, לא הצריך משום כך מהפך מושגי ונעשה כמעט באופן טבעי, שגור, בסיועה של המלה המגשרת הזאת, "שואה", שלא אמרה את הרברים באופן מדויק, אלא רווקא טישטשה אותם.

בספרה "אייכמן בירושלים" כתבה חנה ארנדט כי ההנהגה הציונית-ישראלית הבינה את תופעת הרצח ההמוני של יהודי אירופה בידי הנאצים במושגים שלא תאמו כלל את אופי הפשע הנאצי ואת טיבו החדשני בתכלית. כיוון שהתייחסו ל"אשוויץ", לנאציזם ול"שואה" אך ורק במושגי ההיסטוריה היהודית, כפי שידעו והבינו אותה, כתבה ארנדט על ראשי המדינה, הם תפסו תופעות אלה בתור הפשע העתיק ביותר שזכרו והכירו, "הפוגרום הנורא ביותר בהיסטוריה היהודית", ובכל זאת "רק" פוגרום. הם לא הצליחו משום כך להבין את "אשוויץ" במונחי התופעה החדשה של הטוטליטריות הרצחנית של המאה העשרים, בתור פשע חדש, חסר תקדים לא רק בהיקפו אלא בעיקר במהותו, וכך לא השכילו "לתפוס את מלוא הזוועה של אשוויץ". (ארנדט, "אייכמן בירושלים", עמ' 278-279).

המעבר המושגי החלק מפוגרום לפוגרום, מן השואות שקדמו לשואה אל השואה, וממנה אל השואות הקטנות שלאחריה, כמעט עניין של יום יום בתמונת העולם הקטסטרופיסטית של מדינת ישראל אחרי השואה ובתוך הקונפליקט המתמשך, מאפשר שימוש אינפלציוני, ריק ממשמעות, במונח שואה, הן בשיח הפוליטי הפנימי של ישראל והן במגעים של ישראל עם העולם, ותורם אולי יותר מכל גורם אחר לבנאליזציה של הרוע היוצא דופן של רצח העם היהודי ולטשטוש זוועותיו. השימוש השערורייתי שעשו המתנחלים בתקופת ה"התנתקות" במונחים, בתמונות ובדימויים מתקופת השואה לצורך מלחמתם הפוליטית בפירוק התנהלויות ובנסיגת צה"ל משטחים שכבשה ישראל

ב־1967, איננו המצאה של המתנחלים, ואין בו כל חדש. זהו תוצר ישיר של השגרת המונח המטעה הזה בשיח הישראלי. כולם עשו את זה לפניהם; הם רק הלכו צעד אחד נוסף, שלב נוסף במהלך הבנאליזציה של מונח לא נכון, לא מדויק ומטעה, שאימצה ישראל כדי לציין את מה שאי־אפשר, לטענתה, להשוותו לשום דבר אחר, ואת מה שאי־אפשר כביכול לומר. והם היו מטרה נוחה לביקורת של הקונסנזוס, שבין מבטאיו היו כצפוי כמה חוקרי שואה אשר מעולם קודם לא טרחו לדון בשימושים המשובשים ומטושטשי המשמעות שלהם עצמם במונח שואה, והתעוררו רק כשנקרתה להם המטרה הנוחה והמוכנת מאליה של המתנחלים.

לא רק בשיח הישראלי השתגר המונח שואה מבלי להתייחס אל משמעות המלה המקורית. המלה שואה בתעתיק הלועזי שלה חדרה עמוק לשפות אחרות, אירופיות, וקודם כל לצרפתית, בעקבות סרטו של קלוד לנצמן, *Shoah*. "בחרתי בשם הזה," אמר לנצמן בראיון לעיתון הצרפתי "ליבראסיון", "מפני שלא הבנתי את משמעותו." לנצמן, איש לא צנוע במיוחד, זיהה באופן זה, במלותיו שלו, את סרטו עם מתן שם, שם סופי, מוחלט, למה שאין לו שם, למה שלא יכול להיות לו שם. הוא אף זיהה לדבריו את סרטו, ובאמצעותו את האירוע עצמו של רצח העם היהודי, עם הרעיון של "חורבן", של "כליה", ובו בזמן גם עם הרעיון של "קטסטרופה טבעית", מהם השתמעה "אטימותו" של המאורע, אי־התפענחותו, משהו שהשפה אינה יכולה להכילו ושהעין אינה יכולה לראותו, ונגזר גם המובן ה"אפונימי" של מעשהו, כלומר מתן שם למה שאין לו שם, "אקט רדיקלי של הענקת שם", שלנצמן ייחס אותו לעצמו במלים שלא ייאמנו: "המחולל של השואה, זה היטלר. לנצמן הוא היוצר של 'שואה'."

השימוש של לנצמן במלה שלא ידע את משמעותה, והשגבתו בדרך זו של האירוע ללא שם וללא אפשרות של עדות, ולא פחות מזה ההשגבה העצמית של מי שנתן שם לאירוע ללא שם, מעורר בשנים האחרונות ויכוח על המונחים הרווחים והמקובלים ביותר לציון רצח העם היהודי, "שואה" ו־Holocaust, ועל מינוחים אחרים המתייחסים לייצוג המאורע. גם את Holocaust, המשמש כיום, ללא יותר מדי שאלות, את הדיון האנגלו־סקסי בקטסטרופה היהודית, השגירה התרבות הפופולרית, ליתר דיוק, סדרת טלוויזיה אמריקאית בעלת רייטינג בשם Holocaust, שתיארה בהמשכים את קורותיה של משפחה יהודית אחת בגרמניה ערב מלחמת העולם ובמהלך המלחמה. הסדרה, שהוקרנה תחילה בארצות הברית ואחר כך בעולם כולו בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, הפכה את המלה שואה בנוסחה האנגלי, Holocaust, למלה השגורה בכל בית, ואת המאורע עצמו של רצח העם היהודי לסיפור קליט, נוח למילול ולעיכול, היפוכו של הדבר שאין לו שם, של הקודש שאין לו צורה. אבל כמו "שואה", גם המונח Holocaust מעוות לגמרי את מובנו ואת מרכיביו ההיסטוריים, הקונקרטיים של המאורע של רצח

העם היהודי. ג'ורג'ו אגמבן, המדבר בספרו *Quel che resta di Auschwitz* ("מה שנותר מאשוויץ"), בגנות השימוש במלה ה"אומללה" Holocaust, עוקב בספרו אחר הארכיאולוגיה הסמנטית של המונח אשר מקורו במלה היוונית holokaustos, שם תואר הבא לתאר את מה שנשרף ואוכל לגמרי.

המשמעות המקורית של המלה היתה מנחת עולה לאלוהים, קורבן חי שנשרף ואוכל כולו, כלומר שאינו ניתן עוד לאכילה, והוא מועלה כל כולו מתת כפרה לאל. תוך כדי ההגירה הסמנטית של המונח אל רוב שפות הדיבור, כותב אגמבן, קיבלה המלה יותר ויותר את המשמעות של קורבן עליון במסגרת של התמסרות טוטלית למוטיבים נעלים ומקודשים. מדובר אפוא שוב בתיאולוגיה, אלא שבמקרה זה, זוהי אפילו תיאולוגיה המצדיקה את הרצח ההמוני בהציגה אותו כאקט של אמונה מוחלטת ושל אריקות עליונה, של הקרבת קורבן שאין למעלה ממנו לצורך היטהרות מחטא וכפרה עליו.

אגמבן מצטט את פרימו לוי, ששנא את המונח Holocaust, והשתמש בו תוך התנצלות, רק מטעמי נוחות ובאין לו מונח אחר. "אני נחרד מאותם קיצונים דתיים המנסים לתת משמעות להשמדה בנוסח הנביאים: עונש על חטאינו. לאו איני יכול לקבל את זה. העדר המשמעות של האירוע הוא מה שעושה אותו לנורא כל כך", אמר לוי. "לנאצים היו סיבות משלהם, שתאמו את הטקטיקה שלהם, של שימוש בטרמינולוגיה של מיסוך, שהיתה בה בשעה ברורה למדי: 'פתרון סופי', 'פינוי', ועוד", כתב הפילוסוף והמשורר הצרפתי אנרי מאשוניק (Meschonnic), מי שגם תירגם את התנ"ך לצרפתית. "לא היה בזה שום דבר שאי־אפשר לתת לו שם או שאי־אפשר לומר אותו. הכול ניתן למילול באופן מושלם ולקריאה בשם. השאלות לגבי המינוח החלו לעלות בשנים 1944-1945, יחד עם הטאבו שהפך את סיפורי הניצולים הערים לבלתי שמיעים."

אין שום סיבה שאנחנו נמשיך בטקטיקת מיסוך כזאת, יותר משישים שנה אחרי האירועים. המונח המדויק יותר לרצח העם היהודי, ג'נוסייד, שנוסח עוד במהלך המלחמה, ושואמץ אחר כך בידי האו"ם, לא זכה למעמד בשיח היהודי־ישראלי, בעיקר מפני שהיה אוניברסלי מדי, וציין מעשי טבח המוניים נוספים במאה שעברה. אלא שהמונח שואה, שאמור היה להבדיל את רצח העם היהודי מכל רצח עם אחר בהיסטוריה, ולהעמידו על מישור אחר מכל מה שאירע בעבר ומכל מה שיתרחש אי פעם, הוא דווקא אחד המטשטשים הגדולים של הספציפיות שלו. השואה, אפשר לומר, אינה זקוקה עוד לשם "שואה" המרגיש כביכול את ייחודה ואת הבלעדיות היהודית שלה. צריך למצוא לה שם ראוי יותר.